

А.Киридон (Полтава)

ДУХОВЕНСТВО В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1920-1930-х РОКІВ

Останнім часом науковці все більше звертаються до такої маловивченої українськими істориками ділянки історичних досліджень, як соціальна історія. Аналіз соціально-психологічного сприйняття дійсності та обумовлених цими мотивами діяльності і поведінки був визнаний як одне з основних завдань для сучасних істориків і на п'ятому конгресі Міжнародної асоціації українців¹. З огляду на актуальність для сучасної історичної науки в Україні історії повсякденності, автор має за мету даної розвідки: визначити статус духовенства періоду 1920-1930-х рр. і його місце в суспільстві, показати його ставлення до побутових проблем, стосунки з владою та державою. Однак таке вивчення наражається на завісу певної таємничості, створену відсутністю, а в кращому випадку – фрагментарністю наявних джерел. Можливо саме тому серед численних публікацій з історії державно-церковних відносин² проблема становища духовенства в контексті історії повсякденності не порушувалася. Усвідомлюючи багатогранність заявленої теми, автор ставить завданням окреслення проблеми, проте не вичерпне її вирішення.

Першочергово визначимося з термінами. Згідно з „Релігієзнавчим словником”: духовенство – особлива, як правило організована за ієрархічним принципом група професіональних служителів культу в ряді сучасних релігій³.

У документах 1920-х рр. здебільшого для характеристики церковно-і священнослужителів вживався термін „служителі культу”. Згідно з поясненням НКВС від 15 лютого 1926 р.: „Служителі культу є особи, що приймають ту чи іншу безпосередню участь при виконанні релігійних обов'язків, незалежно від того, чи мають вони будь-яку духовну посвяту (єпископ, священик, диякон, ксендз, пастор, мулла, раввин і т. інш.), чи не мають (дяки, кістери, муедзини, кантори, органісти, проповідники і т. інш.), чи займаються виконанням цих релігійних обрядів як своєю професією, маючи від того засоби для життя, чи не одержують за виконання обов'язків служника культу жодної матеріальної або грошової нагороди. Не можуть вважатися за служника культу особи, що випікають мацу, проскуру, що виконують обов'язки церковних сторожів або сторожів єврейських молитовних будинків (шамеси)”⁴. Ми будемо вести мову лише про православне духовенство, маючи на увазі ту категорію організованої за ієрархічним принципом професіональних служителів культу, функціями якої було задоволення релігійних потреб віруючих,

здійснення культових відправ, проповідей, захист віровчення, церковно-адміністративна діяльність.

Перші спроби аналізу стану духовенства з боку держави можна побачити в 1924 р., коли згідно з обіжником НКВС від 2 листопада відділ культів підготував для агітпропу ЦК КП(б)У відомість про кількість церков, монастирів та служителів культу в Україні та обрахунок щодо їх утримання станом на 1914 р. За цими даними загальна кількість церков по Україні – 9071 (за губерніями: Катеринославська – 834, Донецька – 728, Київська – 1825, Чернігівська – 794, Одеська – 786, Харківська – 838, Волинська – 791, Подільська – 1188, Полтавська – 1287). Чисельність служителів культу в них: священників – 10565, дияконів – 1832, псаломщиків – 10793. При розрахунку утримання жалування на священника 300 крб. на рік, диякона – 150 крб., псаломщика – 100 крб. одержимо такі суми виплат з казни: 3 159500 крб. – на священників, 274550 крб. – на дияконів, 1 079300 крб. – на псаломщиків. До цього плюсувався „тарілочник збір” (за треби) із розрахунку 600 крб. у рік на причт (вважаючи, що кількість причтів відповідає кількості священників), тобто сума збору складала 6 319000 крб. При підрахунку прибутку від викладання Закону Божого виходили із суми 90 крб. на рік за кожен шкільний комплект (один на священника), що становило загалом 950850 крб. У документі зазначалося, що до названих сум не внесено інших „добровільних зборів” і податків натурою (збори з молитвою, панахиди тощо). На одного служителя культу припадало 39 десятин на причт (відповідно з кількістю священників) і загальна кількість причтової землі становила 308111 десятин⁵.

Але ця інформація була необхідна, перш за все, для простеження динаміки процесів серед священнодіячів на момент реєстрації 1924 р., оскільки складні умови 1920-х рр. призвели до виникнення кількох православних церков в Україні, що потребувало не лише з боку церкви, але й з боку держави чіткого обліку.

Однією з перших (і до сьогодні чи не єдиною) спробою узагальненого аналізу складу православного духовенства стала стаття Д.Ігнатюка⁶. Однак слід зауважити, що автор подає інформацію з огляду на вивчення питання релігійності населення, а не детального вивчення характерних особливостей стану православних церков в Україні. Звідси випливає деяка умовність кількісних показників. Автор виходить з твердження про певну узагальненість показників, оскільки особливих розходжень між різними течіями, на його думку, не було.

Якщо до категорії служників культів по православ'ю в 1914 р. належало 23 209 чол., то станом на 1927 рік їх налічувалося лише

16 905 (відбулося зменшення на 6 304 (на 27,2%). Нижче наводимо таблицю показників за категоріями:

категорії служників культу по православ'ю	1914 рік	1927 рік	зменшення (-) збільшення (+)
єпископи	26	95	+ 69
священики	10565	10657	+ 92
диякони	1825	1579	- 246
псаломщики	10793	4574	- 6219
в с ь о г о	23209	16905	- 6304

Отже, пише Д.Ігнатюк, протягом аналізованого періоду спостерігалось зниження загального числа професіоналів-церковників; у той же час відзначалося збільшення перших двох „степенів” священства, котре було особливо помітне серед єпископів⁷. Автор пояснює таке зростання складними процесами постійних розколів першої половини 1920-х рр., уважаючи, що під час „середоцерковних колотнеч... кожне з угруповань поспішило завестися своїм власним складом вищої єрархії”⁸. Майже такі цифри щодо священиків по Україні наводив відділ агітації і пропаганди ЦК ВКП(б): до Першої світової війни – 10560, стном на 1929 рік – 10700 чол.⁹.

Характеристику складу православного духовенства за віком, стажем, соціальним походженням та освітою Д.Ігнатюк подає станом на 1 січня 1927 р., беручи за основу загальну кількість духовенства (1902 чол.) по трьох округах: Харківській, Артемівській і Білоцерківській. Він вважає, що такий стан загалом характерний щодо всього православного духовенства республіки (попри існування кількох релігійних православних об'єднань). З 1902 представників духовенства священиків нараховувалося 1148, дияконів – 278, псаломщиків – 476. Віковий розподіл видно з таблиці:

за віком	до 20 років	21-25 років	26-30 років	31-40 років	41-50 років	понад 50 років	всього
священики	-	10	32	206	344	556	1148
диякони	-	11	35	66	74	92	278
псаломщики	2	26	25	126	140	157	476
всього	2	47	92	398	558	805	1902

Як бачимо, переважну більшість становило духовенство достатньо зрілого і поважного віку. Характеристика за стажем свідчить, що для священників відносно більше число припадає на рахунок найчисельнішого стану, тоді як протягом післяреволюційного десятиріччя цей показник був відносно невеликим.

Розподіл за професійним стажем наведено в таблиці:

	до 2-х років	3-5 років	6-10 років	11-20 років	21-30 років	понад 31 рік	не відомо	всього
священники	9	72	178	264	303	322	-	1148
диякони	7	54	68	56	40	45	8	278
псаломщики	27	44	106	79	64	49	7	476
всього	43	270	352	399	407	416	15	1902

Принциповим у контексті заявленої теми видається питання про професію священнослужителів до їх вступу на церковну службу. Відповідні дані проілюструємо показниками таблиці:

	учні	службовці	вчителі	вільні професії	хлібороби	кустари	робітники	нез'ясовані	всього
священники	322	86	488	30	129	5	10	78	1148
диякони	49	35	33	29	74	15	19	23	278
псаломщики	56	46	51	32	221	20	18	22	476
всього	427	167	582	91	424	40	47	123	1902

Як помічаємо, для всіх трьох груп характерною є певна неоднорідність складу. Серед священників спостерігається відносно невелика група осіб фізичної праці, в той час, коли в дияконів вона дещо вища, а „найбільш демократичний склад – на найнижчій ступені – у псаломщиків”. Виокремлюється значний показник у графі „вчителі”, який становить доволі велику частину в усіх трьох групах, надто серед священників. Цю обставину Д.Ігнатюк пояснює тим, що лише з початку ХХ століття, „з моменту, коли поширились так звані вчительські семінарії, склад учительства низових масових шкіл став потроху демократизуватися. А

до того... учительство й духовний стан по своєму соціальному стану складали неподільне ціле”.

Освітній ценз православного духовенства наведено в таблиці¹⁰:

	домашня	початкова	нижня	середня	вища	з них зі спец. духовною			всього
						нижня	середня	вища	
священники	48	83	302	643	72	129	569	52	1148
диякони	18	110	124	26	-	41	16	-	278
псаломщики	46	220	183	27	-	59	14	-	476
всього	112	413	609	696	72	229	619	52	1902

Таким чином, попри умовність, ми можемо скласти (за відповідними показниками) уяву про дану соціальну групу. Однак, для розуміння ролі і значення духовенства в суспільних процесах виникає потреба проаналізувати шляхи поновлення цієї категорії. Джерела дають можливість з-поміж інших найбільш повно відтворити становище в Українській Автокефальній Православній Церкві (УАПЦ). Підкреслюючи, що ця церква „засновувалась в часи найбільшої народної заверухи”, митрополит В.Липківський наголошував: „До УАПЦ залетіло не мало легкого, просто авантюрицького пороху”, тому „цілком природно, що багато пішло на служіння до УАПЦ просто за куском хліба”, „декого привабила... і воля від канонічних традицій”, „багато байдужих до церкви і малодухих посунуло до УАПЦ”¹¹. Аналогічною була картина і серед духовенства Обновленської церкви¹². Така ж ситуація склалася і серед єпископату УАПЦ, поміж якого були і „яркі світила”, але „були і звичайні людя і люди моральної неупорядкованості, малої церковної свідомості і негідних ухилів на ґрунті подружнього стану”¹³.

Проблема кадрового забезпечення стояла перед православними релігійними об'єднаннями досить гостро як у 1920-х рр., так і в наступному десятиріччі. Автор допису „Невідкладна потреба”, вміщеного в „Оголошеннях Інформаційного бюро ВПЦР” 28 листопада 1921 р. повідомляв: „З місць іде єдина вимога: „Дайте досвідчених священників”¹⁴. „Священників треба, а їх немає” – зазначав голова Всеукраїнської Церковної Ради Української Православної Церкви (ВУЦР УПЦ) митрополит Іван Павловський на пленумі ВУЦР у листопаді 1931 р.¹⁵. Він твердив: „Зараз найбільш трудне в житті Церкви – це нестача священників на парафіях”¹⁶. Так, 1931 р. на Ніжинщині і Конотопщині

третина парафій УПЦ не мала священиків. На Уманщині, яка складалася з 85 парафій, було лише 53 діючих священики, дяків не було, а помічниками священиків виступали „грамотні парафіяни”¹⁷.

У цьому контексті становить інтерес ухвала президії Київської губернської церковної ради у вересні 1920 р., прийнята в ході обговорення питання „Встановлення порядку в призначенні кандидатів на посади парафіяльних пан-отців і псаломщиків”. Перед усіма кандидатами висувалися рівні вимоги: відповідна освіта та службовий стаж і наявність посвідчення двох-трьох відомих Раді українських діячів. Особи без службового стажу та відповідної освіти мали витримати встановлений іспит і деякий час практикуватися при кафедральному соборі¹⁸.

Як підкреслює історик І.Преловська, кінець розвитку попередньої системи духовної освіти в Україні поклали революційні події і громадянська війна. Протягом часу перебування українських урядів (Центральна Рада, Гетьманат Павла Скоропадського, Директорія УНР) при владі Київська духовна академія, навіть вочевидь не маючи тих засобів для існування, які були до 1917 р., все ж не допустила замирання діяльності. Більше того, в ці часи велися дискусії про реформування духовної освіти в Україні. Криза настала пізніше, 1920 р., коли радянська влада остаточно закріпилася в Україні і наказом більшовицького уряду Академію було закрито¹⁹.

Проте висловимо певні сумніви з приводу іншої думки І.Преловської: „Питання про підготовку кадрів для православного духовенства в Україні, можливо, спочатку не було таким гострим, як в подальші часи, оскільки кількість освіченого духовенства і взагалі вихованців КДА [Київська духовна академія – А.К.] та інших духовно-навчальних закладів в Україні, які залишилися від попередньої доби існування в складі імперії, була на тодішні потреби достатньою”²⁰. Можна погодитися щодо достатності кількості професіонального духовенства для Російської Православної Церкви (РПЦ). Але складні процеси, що розпочалися в цей період у церкві в Україні, утворення на початку 1920-х рр. кількох православних течій неминуче висували проблему кадрового забезпечення, яка хіба що частково вирішувалася за рахунок колишніх діячів РПЦ. Мабуть, не випадковим був спосіб поновлення штатів автокефального духовенства із середовища мирян, котрі йшли на церковну службу, не маючи належної богословської освіти, керуючись бажанням прислужитися оновленій церкві. Митрополит В.Липківський писав, що потреба в кандидатах на священство відчувалася болісно весь час, тому церковна влада УАПЦ (ВПЦР) постійно мусила дбати про підготовку таких претендентів²¹. На початку 20-х рр. ХХ ст. „головним засобом підготовки священиків для УАПЦ

були богословські курси, - зазначає митрополит, - які були спочатку місячними, потім дво- тримісячними, і нарешті шестимісячними²². Гостру нестачу священників зі спеціальною духовною освітою відчували майже всі об'єднання православної церкви, особливо в умовах майже повного припинення організованої систематичної духовної освіти взагалі в СРСР та масових репресій проти „ворожого класового елемента”. Так, хоча Ревізійна комісія УПЦ ще й 1931 р. наполягала на обов'язковому проходженні всіх кандидатів до висвят через іспитову комісію, в окремих епархіях за браком священників йшли на цю процедуру поза комісією. Тому ВУЦР мусила прийняти ухвалу: „Можна висвячувати й тих братів, що мають щире бажання служити церкві, мають знання богослужбового порядку, хоч може й не мають достатньої загальної освіти²³. На пленумі Ради зазначалося, що таке рішення було прийнято „не з причин легковаження порядком і правилами Церкви, а з вимог необхідності й бажання допомогти парафіям”.

У січні 1932 р. ВУЦР УПЦ звернулася з клопотанням до уряду про заснування освітнього відділу при Раді, завдання якого полягали у „вивченні церковно-богословських питань, що їх ставило життя УПЦ, допомозі священнодіячам УПЦ в справі піднесення їх власної релігійної освіти і релігійної освіти вірних²⁴”.

У доповіді Лубенської Округової Церковної Ради УАПЦ (жовтень 1924 р.) констатувалося (орфографію збережено): „Духівництво в переважній своїй частині не кастового походження, майже всі наші висвяти при всіх своїх недостатках, при мало задовольняючій богословській і церковно-громадській підготовці, безумовно стоїть вище духівництва старої церкви... Відчувається гострий недостаток в підготовлених дяках-діригентах. Загальне обличчя останніх для Окр. Ради мало знайоме (більшість дяків з місцевих селян)²⁵”.

Отже, брак підготовлених священнослужителів призвів до поновлення складу православних церковників досить часто людьми випадковими, що в свою чергу впливало на моральний стан та авторитет самої церкви. В одному з документів (1925 р.) підкреслювалося: „Значна кількість духовенства служить у церкві виключно через матеріальне становище, оскільки інших засобів до існування вони знайти не можуть²⁶. Дійсно, згідно з „Інструкцією про комітети незаможних селян”, розробленою НКВС УСРР і схваленою в квітні 1920 р. Політбюро ЦК КП(б)У²⁷, а також постановою ВУЦВК від 10 квітня 1921 р. „Про комітети незаможних селян” і відповідним циркуляром НКВС УСРР (жовтень 1921 року) монахи, священники, дякони, псаломщики і „взагалі духовні особи усіх церков і релігійних культів” були позбавлені права вступати до КНС, користуватись

землею на території України, за винятком випадків, коли вони до цього мали власну землю в кількості, що не перевищувала споживчі трудові норми і обробляли землю своєю власною працею". Ті ж, хто раніше не мав землі, могли отримати її у випадку зречення сану, відмови від „паразитуючого життя”, „експлуатації релігійних забобонів” за умови „приписки до трудового населення даного села” .

Низкою циркулярів НКВС, НКЮ, Наркомзему і Головкооперкому УСРР, прийнятих у 1921-1922 рр., священнослужителі та ченці були позбавлені активного і пасивного виборчих прав при створенні сільськогосподарських кустарних, споживчих та інших кооперативних об'єднань і трудових артілей. Дослідник В.Силантьєв наголошує, що подібні заборони погіршували і без того вкрай складне матеріальне становище багатьох священнослужителів і, як наслідок, „на службу до Православної церкви йшли переважно нужденні і посередність, а талановиті і матеріально забезпечені люди йшли туди, де краще можна було проявити свої таланти”²⁸.

Згідно з декретом ВУЦВК від 26 березня 1921 р. служителям релігійних культів було заборонено надавати роботу в органах юстиції, землеробства, продовольства, управління, в Робітничо-Селянській інспекції, волосних виконкомах сільських рад та їх органах, а також у сфері народної освіти.

На Всеукраїнському з'їзді працівників юстиції 23 січня 1922 р. І.Сухоплюєв говорив: „Жоден представник духовенства не може бути прийнятим на Радянську службу в жодній установі чи підприємстві ні у сільській місцевості, ні у містах, ні по Нар. Ком. Юстиції, ні по Нар. Ком. Внутр. справ, ні по Наркомзему, ні по Наркомпроду, ні по Наркомінспекції, ні по Наркомосвіті”²⁹.

Згідно з Кодексом законів про народну освіту „особам, що знаходилися в матеріальній або службовій залежності від організацій релігійного культу”, заборонялося викладання як загальноосвітніх, так і спеціальних предметів, у всіх навчально-виховних установах³⁰.

За таких складних обставин церква теж не могла забезпечити священнодіячів попри гостру потребу в кадрах. Так, єпископ УАПЦ Володимир Дахівський інформував 1922 р. Всеукраїнську Православну Церковну Раду (ВПЦР): „Все, що може дати парафія УАПЦ, це краватка в загальній кімнаті, обід та склянка чаю”³¹. Про гостроту квартирної проблеми для священників йдеться й у документах Української Православної Церкви³². Питання помешкання були вкрай складними і для вищого церковного керівництва, оскільки в серпні 1929 р. з'явилася постанова стосовно міського духовенства, яка забороняла йому проживати в державних чи муніципальних квартирах, якщо прибуток

перевищував 3000 крб. на рік. Документ вимагав негайного виконання вказаних положень. Оскільки приватний житловий сектор у містах був доволі обмежений, перенаселений і дорогий, та мало хто погоджувався поселити в себе священнослужителя, духівництво йшло навіть на фіктивні розлучення, щоб хоч якось забезпечити існуванням дружину з дітьми. Крім того, за цією ж постановою діячі церкви позбавлялися всіх видів державного страхування, в тому числі й права на безкоштовне лікування³³. Населенню заборонялося надавати житло священнослужителям, а ті, хто все ж наважувався на такий крок, зазнавали утисків і погроз із боку місцевих органів влади³⁴. Улітку 1931 р. місцева райрада прийняла постанову навіть про виселення Патріаршого екзарха України архієпископа Костянтина Дьякова з його помешкання в селищі Липовий Гай, де він займав дві кімнати. Тривалі пошуки іншої квартири в Харкові довгий час залишалися марними³⁵.

Якщо протягом 1920-х рр. матеріальне становище духовенства різних релігійних течій дещо різнилося (найкраще забезпеченими в силу тривалості існування виявилися духівники РПЦ, тоді як інші: УАПЦ, Обновленська церква – переживали тяжку скруту³⁶), то наступного десятиріччя практично все духовенство переживало матеріальні злидні, зумовлені загальною соціально-політичною ситуацією в країні.

З'ясуємо на прикладі духовенства Полтавського району, з яких статей складався прибуток священнослужителів 1931 року. За офіційними звітами священнослужителів, утримання церков, молитовних будинків становило в середньому 3000 крб. „Окрім того, - повідомляв дописувач із Полтави, - за рік бувають такі видатки на релігію:

- попові на „постову молитву” пересічно по 20 коп. з кожного вірянина;
- поминки на могилках, „на масло богів” і за виконання інших обрядів – 3000 крб.;
- говіння по 10 коп. – 1500 крб.;
- на пасху молебн по 1 крб. – 3000 крб.;
- за вінчання (на рік 52) – 500 крб.;
- за похорон (за релігійним обрядом – 31) – 300 крб.;
- за хрещення (було 28) – 200 крб.;
- святкові видатки на горілку по 3 крб. – 45000 крб.”³⁷.

За даними інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У від 1925 р. на утримання 8000 церков і 30 000 духовенства і проповідників, котрі були на той час в Україні, згідно зі звітами церковних общин, витрачалось 13 000 000 крб. на рік³⁸. Здавалося б, цифри мають бути доволі переконливими для констатації „багатств” священнодіячів.

Насправді ж духовенство всіх релігійних течій мусило виплачувати значні суми різноманітних податків, причому найчастіше податки перевищували прибуток священика. Крім прибуткового податку, накладалися також податок за неучасть у виборах і податок за невиконання військового обов'язку (служителі культу, як позбавленці, не мали виборчих прав і не служили в армії).

Як зазначає Д.Поспеловський, „церковники виконували трудову повинність, яка відрізнялася від концтабору лише термінами і розконвоюванням”³⁹. Мінімальний розмір сплати податку за неслужіння в армії становив 50% прибуткового податку, але не міг перевищувати 20% загального прибутку платника податку. Таким чином, якщо прибутковий податок складав за положенням 81 % прибутку, то разом з військовим податком священнослужителю доводилося сплачувати 101% власного прибутку як податки (це без урахування інших нарахувань). 1929 р. сільське духовенство було оподатковане ще повним податком на будь-який клаптик землі, що використовувався під господарство, а також сплачувало „за квартиру” (навіть тоді, коли священик жив у будинку, який раніше належав церкві) із розрахунку 10% вартості будинку на рік („трудоий люд” сплачував 1% вартості кам'яного будинку, 2% – дерев'яної будівлі)⁴⁰.

Так, у разі власноручного обробітку землі згідно з інструкцією НКЮ і НКВС від 19 червня 1923 р. „служителі культів і члени їх сімей наділялись або користувались землею, що фактично була у їх володінні, на загальних підставах”⁴¹. Відповідно духовенство мало сплачувати єдиний сільськогосподарський податок. Крім того, існував одноразовий податок, що встановлювався „загальним порядком”, наприклад, на користь голодуючих. Особливий характер мав прибутково-майновий податок, яким обкладалися ті священнослужителі, які за свою службу одержували від релігійної общини „постійну винагороду”. У зв'язку з цим, згідно зі статтею 6 „Положення про державний прибутково-майновий податок” (листопад 1923 р.) вони потрапляли до категорії осіб „вільних професій”⁴². Однак, за Конституцією УСРР духовенство належало до осіб нетрудових категорій, тому „в справі уплати комірного (квартирної плати) служників культів” прирівнювали до осіб, що живуть на нетрудові прибутки”. На початку 1930-х рр. оподаткування духівництва ще більше зросло, а на місцях постійним явищем стали адміністративні зловживання в сфері оподаткування священнослужителів.

У доповідній записці від 1 квітня 1930 р. Зінов'євського Окрвиконкому до НКВС зазначалося (орфографію збережено): „Одной з улюбленою методою „боротьби” робітників на місцях з релігією

з'являється обкладення різними видами податків так на службовців культу, як і на всі рельгромади в цілому"; далі слідувало своєрідне роз'яснення: „переведення культурно-освітньої роботи вимагає затрату енергій, краще наклав податок, невиконання якого тягне за собою віддачу під суд, розірвання угоди на молитовню тощо”⁴³.

Критерії нарахування податку були досить непевні, часто рішення приймалося фінансовою інспекцією на власний розсуд. Доволі показовими в цьому відношенні є кілька документів. Зокрема, скарга протоієрея села Преображенки Хорлинського району до Секретаріату ВУЦВК (грудень 1931 р.) дає можливість, по-перше, встановити розмір прибутку священнодіяча; по-друге, з'ясувати види оподаткування щодо служителів культу; по-третє, проілюструвати самочинність дій фінансової інспекції. Так, протоієрей повідомляє, що за останні 10 років його річний прибуток не перевищував 650 крб., а в окремі роки був навіть значно нижчим. Коливання загального річного прибутку залежало від прибутку натурою, оскільки жалування протоієрею виплачувала община (впродовж останніх шести років – однакову: 360 крб.). Господарства та інших джерел утримання священнослужитель не мав. Проте, замість зазначеної в декларації протоієрея (600-650 крб.), фінінспектор довільно збільшив суму, вказавши на 1928-1929 роки 900 крб., а на два наступні відповідно – 1180 і 2800 крб. Священик з подивом і жахом зазначав, що таких річних сум він не зміг би одержати за всі разом взяті роки, починаючи з 1928 року. „Одержуючи утримання 360 крб., а з прибутками до 600 крб., я був би не в змозі сплатити такий непосильний податок, як у цьому [1931 – А.К.] році; (прибуткового – 433 крб. 28 коп.; одноразового – 100 крб.; самообкладання – 322 крб.; житлобудівельного – 105 крб.,) 960 крб. 28 коп. і підлягав би незаслуженому покаранню, якби на мій заклик не відгукнулись парафіяни і своєю складчиною не надали б мені допомоги у сплаті податків”, - писав протоієрей⁴⁴. В іншому випадку за подібне звернення про допомогу до прихожан із-за неспроможності сплати податку протоієрея Є.Сапухіна з Валківського району було звинувачено в насильницькому стягненні коштів з парафіян і відправлено відбувати покарання на цегляному заводі, де він мусив щоденно перевозити по 30 візків піску⁴⁵.

Священик села Попружна Ставищанського району на Білоцерківщині в скарзі до Секретаріату ВУЦВК повідомляв (орфографію збережено): „На 1931 р. Рай. Под. [податкова – А.К.] Комісія оподаткувала мене експорподатком надзвичайно неправдиво і в багато 283 р. 90 к., поставив мені 1,64 га землі, якою я не користуюсь і произвольну суму 1242 р. за попівство, тоді як в прошлім році було поставлено 900 р.”⁴⁶ Документ містить цікаву інформацію з огляду на вивчення історії

повсякденності духовенства. Так, заявник повідомляв, що в 1928-1929 роках він священствував у селі Попружні і платив сільгосподаток на суму 96 крб., „бо у меї семї було таке господарство: 3 ³/₄ дес. землі, ¹/₄ дес. садиби, хата, клуня, сарай, 1 кон. [коняка – А.К.], 1 корова, 7 душ їдців”⁴⁷. Отже, маємо уяву про майновий стан сільського священника. Далі служитель культу повідомляв: „Але через те, що я піп, семью мою 6/II 1930 р. роскуркулено, господарство ліквідовано, земля... була знята і вислано нас було в Арханг[ельську] окр[угу]”. Через п’ять місяців священника з сім’єю було повернуто назад (не з’ясовано, що саме вплинуло на такий перебіг подій), хоча займатися священницькою роботою довелося вже в іншому селі. На 1930 р. Ставищанська райподаткова комісія „оподаткувала мене, – пише священник, – в 284 р., поставила мені 1 ¹/₂ га якоїсь землі, якою я не користувався, і про яку не знаю де вона находиться. Самообложення я заплатив теж 284 р. і культ-податку 298 р., хоч я і не служив в 1930 р. п’ять місяців по случаю розкуркулення і висилки в Арханг[ельську] окр.”⁴⁸. На 1931 р. священника знову оподаткували з розрахунку 1,64 га землі, якою він не користувався. З розпачем він задавався запитанням: „Хіба посильно мені в цей час при 6 їдцях, не користуючись ні землею, ні садибою, ні хатою, – заплатити податку з самообклад[ання], облігац[ій] і инш. Більше тисячі (1000) р., тоді коли я від общини одержую за рік всього 700 р. зо всіх, які ні на єсть, галузів прибутку, причому в 1928/29 рр. я платив податку 96 р. тоді, коли ще прибутки в мене були більші, бо за мною рахувалось ще 3 ³/₄ землі і вище показане господарство, а в цьому 1931 р., коли прибутки у мене зменшились, бо земля узята і господарство ліквідовано, податку мені нараховано 283 р. 90 к.”⁴⁹.

Звернемо увагу на те, що, попри всі складнощі, священник намагався виконати приписи влади: „Податок і самообкладання я вніс повністю і вчасно, продавши чоботи і послідню одежу і сім’я моя на зиму осталась боса і полу одіта. С 2-го серпня 1931 р. і по цей час [листопад 1931 р. – А.К.] я заплатив в Державу 750 р., а ще з мене потребується 425 р.”⁵⁰. Можливо й надалі він намагався б справно відшукувати можливості сплатити необхідну суму, проте „в добавок до цього от 27.X.1931 р. сельрада прислала сповіщення на 1,5 цент[нера] кабана і на 2 цент[нери] худоби”. Автор заяви у відчаї: „Де ж я міг взяти кабана і худоби, коли в мене нема землі, садиби, хати, а купити на гроші це м’ясо – це тож треба около 400 р., то хіба ж я могу заплатити в Державу 1500 р. за своє священство”⁵¹.

Зрозуміло, що, крім необхідного виконання плану по м’ясозаготівлі, представники влади намагалися зробити нестерпним життя священно-служителя як представника ворожого радянській владі табору. Тому

після виклику до сільської ради уповноважений райвиконкому описав майно священика: „2 подушки, 1 рядно, 2 скатерки старих, черевики старі”, склав акт про вилучення і взяв підписку про внесення необхідної кількості м'яса у п'ятиденний термін. Треба зазначити, що до Секретаріату ВУЦВК регулярно надходили численні скарги про оподаткування священнослужителів м'ясозаготівлями⁵². Так, за повідомленням протоієрея Бобровицького благочинного округу Чернігівської єпархії на ім'я митрополита Костянтина, патріаршого екзарха всея України від 12 червня 1933 р. впливало, що Черкаси постачанням у травні того ж року все духовенство було залучене до участі в м'ясозаготівлі. При цьому акцію проводили через сільради, котрі часто діяли досить довільно чи в залежності від ваги особи функціонера. Священнодіячам було доведено „тверді” завдання: здати по 96 кілограмів (здебільшого без розстрочки на квартали, „У порядку екстреності”) м'яса⁵³. Не можна не зафіксувати дату підготовки документа – 1933 рік. Адже голодомор, жахливе число жертв тих часів зовсім нищили соціальну базу церкви на селі. Як наслідок, це призвело до різкого зменшення надходжень до церковної казни, як і до ускладнення матеріального становища духовенства. Однак, боячись репресій, частина духівництва з останніх сил шукала кошти для сплати податку⁵⁴.

Часто органи місцевої влади самочинно накладали стягнення на священнослужителів. Зокрема, Орельківська сільрада Харківської округи визначила „тверде” завдання в 30 пудів меду, за невиконання якого все майно священика було описане і конфісковане, а сім'ю зобов'язали звільнити квартиру (посеред зими!). Заява священика до Секретаріату ВУЦВК становить інтерес також з огляду на відтворення соціального портрету представника духовенства та його майнового стану. Зокрема, в документі його автор повідомляє: „Я – людина бідна, усе нажив своєю особистою працею; був учителем у початковій школі 20 р.; з [19]21 р. за Радянської влади став священиком”⁵⁵.

Принагідно зауважимо, що така картина була масовою на початку 1920-х рр. Наприклад, у Шевченківській окрузі станом на 1 січня 1924 р. 80% усього духовенства становили українські вчителі, які вступили в священство 1921 року, в період розрухи і голоду⁵⁶. Далі священик інформує, що його улюбленими заняттями протягом тридцяти років були бджільництво і склярство. У заяві її автор перераховує власне майно: хата, дві діжки, шафа, скриня, 4 стільці, примус, праска, котрі після тримісячного ходіння священика до сільради вдалося все-таки повернути. Але не віддали „більш цінного і важливого для існування: харчові продукти – 5-6 п[удів] муки, капусту, картоплю, близько 10 фунтів сала, 1 п[уд] меду, дрова на 95 крб., бджіл [116

вуликів – А.К.], ліжко, подушки, ковдру, швейну машинку, годинник, кушетку, посуд та інші дрібні речі, необхідні в домашньому побуті⁵⁷. Пояснюючи причини незаконних жорстоких дій сільської ради, місцевий священнослужитель зазначає: „Я більш, ніж упевнений, що все це сталось через те, що я, по-перше, служитель культу, а, по-друге, відмовився йти на роботу в артіль чистити буряки”. Доволі часто відмова або затримка з виконанням священником розпоряджень місцевої влади ставала лише приводом для гонінь на служителів церкви, особливо в період кінця 1920 – початку 1930-х рр.

Іноді розпорядження керівництва сільської ради були розраховані на відверте знущання. Так, бажаючи підняти на глум священника і голову церковної ради та заразом зірвати відправлення богослужіння, керівники ради села Першозванівка Успенського району на Луганщині зобов'язали їх у неділю ловити ховрахів⁵⁸. У селі Лозова священника Соломка було притягнуто до копання буряку разом зі всіма „позбавленцями”⁵⁹. До виконання сільськогосподарських робіт притягалися не лише священнослужителі, але й члени їх сімей, про що свідчить скарга голови Всеукраїнського Православного Священного Синоду митрополита Пимена від 1931 р.⁶⁰

Одним із методів тиску на духовенство була заборона органами місцевої влади відправляти треби⁶¹ або накладання значно вищих податків. Наприклад, 1931 р. за виконання обряду хрещення новонароджених із сусідніх сіл священнику належало сплатити замість 180 – понад 500 крб.⁶²

Таким чином, священнослужителі були „задавлені непосильним оподаткуванням, ...задушені примусовими роботами”, оподаткування велося „м'ясом, льном, маслом, яйцями, живністю, дичиною, грошовими стягненнями: сільськогосподарський податок, на індустріалізацію, облігації держпозик, на придбання реманенту, тракторизацію, самооподаткування та ін. За невиконання у визначений термін, який часто обмежувався лише годинами, - описувалося майно, виселяли з будівель, засуджували, відправляли на заслання тощо”, - повідомлялося в рапорті до митрополита Сергія (Страгородського)⁶³.

На нашу думку, подальшого вивчення потребує такий важливий аспект, як психологічний стан не лише духовенства 1920-1930-х рр., але й їх сімей. Доведені до відчаю священнослужителі та члени їх сімей після виконання податку залишалися доволі часто „у тому, у чому вони були”⁶⁴. Як складалася подальша доля пограбованих владою дітей, у яких із рук виривали речі⁶⁵, знущаючись над батьками, позбавляючи можливості (як дітей служителів культу) одержувати освіту⁶⁶? Відомі випадки самогубств дружин священників. Так, жінка

духівника Готаринова в Сумському окрузі після оподаткування отруїлася, оскільки все сімейне майно описали⁶⁷. Після засудження багатьох служителів культу відривали від домівок і направляли для відбуття покарання іноді досить далеко. А сім'ї їх „з 3-5 душ залишались зовсім кинуті напризволяще, голодні, змушені жити від випадкових подаянь”⁶⁸.

Безумовно, брак джерел ускладнює дослідження зазначеного аспекту проблеми. На нашу думку, тут стане в нагоді використання методів усної історії. Зазначимо, що ми торкнулися даного аспекту лише у плані постановки проблеми з акцентом на подальших дослідженнях.

Тяжке матеріальне становище духовенства посилювалося брутальним ставленням з боку органів місцевої влади. Зокрема, масовими були випадки нереєстрації священнослужителів⁶⁹; призначених на парафії священників представники влади не допускали на місця (навіть після взяття їх на облік відповідними райвиконкомми), погрожуючи непосильними податками, арештом чи навіть вбивством⁷⁰.

Непоодинокими були випадки залишення парафії прибулими священниками після адміністративного тиску⁷¹. Патріарший екзарх України Костянтин Дьяков повідомляв до Секретаріату ВУЦВК (1932 р.) про постійні безпричинні виклики духовенства до сільських рад, як правило, вночі, де над священниками, які й без того страждали від непомірних нескінченних податків, збиткували й глумили місцеві можновладці⁷². Так, можна лише припустити, що змусило служителя культу написати таке: „...Кожного дня мене тягають до Сільради і ображають мене, доводять до запаморочення. Я вже прошу у Бога смерті. Так жити на світі не можливо. Якщо вже й смерть, то хоча б швидше – за такого становища можна стратити розум”⁷³.

Значно рідше траплялися випадки, коли священнослужителі не давали топтати власну гідність, обстоюючи свої переконання, не боячись погроз. Як відповів один із протоієреїв голові сільради: „...Погрози мене не страшать, оскільки священником я служу за переконанням, а тому не боюсь навіть самої смерті”⁷⁴.

З огляду на вищезазначене закономірним видається факт зречень духовенством сану. Лише за роки революції 45 тисяч служителів релігійних культів зняло сан⁷⁵.

Протягом січня-лютого 1925 року зрікся сану в Україні 81 священник, у березні-квітні – 130 осіб, у травні – 95 чоловік.⁷⁶ Усього (за неповними даними) станом на лютий 1925 року по 5 губерніях УСРР зреклися сану 427 осіб, дані про що показує таблиця:⁷⁷

губернія	кількість службовців культу			
	священники	диякони	ки псаломщи ки	разом
1	2	3	4	5
Волинська	113	14	147	274
1	2	3	4	5
Київська	49	3	36	88
Полтавська	14	1	24	39
Одеська	10	2	6	18
Катеринославська	7	1	-	8
всього	193	21	213	427

Якщо в лютому зреклися сану 427 осіб, то в травні вже бачимо показник 625 чоловік, що дозволяє говорити про прогресуючу динаміку зречень. Під тиском постійних репресій ДПУ в Україні зреклися священницького сану протягом 1927-1928 рр. (на той час практикувалася статистика за господарським роком, котрий розпочинався з 1 вересня) 179, 1928-1929 – 439, 1929-1930 – близько 2000 осіб⁷⁸. Вважаємо за потрібне зазначити, що причини зречень 1920-х рр. мали певні відмінності порівняно з наступним десятиріччям (попри зрозумілі спільні характеристики). Так, першій половині 20-х рр. були властиві деяка „невизначеність” у ставленні радянської влади до релігійних течій, неналагодженість процесу контролю з боку держави. З іншого боку, тоді розвивалися складні тенденції внутрішнього життя самої церкви, які за умов розколу в православ'ї вимагали від священнослужителів визначити власне місце в суспільстві, церкві, державі. Попри проголошений декрет „Про відокремлення церкви від держави...” вже перші кроки більшовицького режиму в політиці щодо церкви та духовенства в час голоду 1921-1923 рр. спонукали замислитися над подальшим існуванням багатьох служителів культу.

Висунувши гасло побудови комуністичного суспільства, більшовицька партія була зацікавлена у фактах переходу священнослужителів на бік радянської влади, перш за все, з агітаційно-пропагандистською метою. За рекомендацією НКВС, в інтересах антирелігійної ідеології заяви про зречення пропонувалося друкувати в періодичних місцевих

та республіканських виданнях⁷⁹. Наприклад, у газеті „Червоне село”, яку видавали губком і губвиконком Поділля, під назвою „Похвальне дезертирство” опублікували заяву про зречення сану священника села Малі Кутища Ф.Лужанського⁸⁰.

У доповіді секретаря Криворізького Округового КП(б)У від 1923 р. повідомлялося: „...Зараз іде велика робота по розложенню попів. Є шість попів, які зняли ряси, офіційно на загальних зборах церкви, заявивши про обман і т.д. Є ще 12-14 попів, які заявляють, що готові зняти рясу, якщо ми їх забезпечимо посадами... 6 попів, які зняли рясу, ми вже прилаштували на службу, те ж доведеться зробити і стосовно інших”. Крім того, доповідач повідомляв, що один із зреченців запропонував створити ініціативну групу по розкладанню попів, на що округом дав дозвіл⁸¹. Документи свідчать, що зречення сану ще не давало твердої точки опори колишнім служителям культу в новому суспільстві, а іноді, навпаки, ще більше ускладнювало їх становище. Не випадково у звіті Волинської губернської ліквідаційної комісії за 1924 р. повідомлялося: „З огляду на нез'ясованість суспільного стану духовенства, яке відмовилось від заняття релігійною діяльністю, є випадки, коли останні, спочатку вийшовши зі складу осіб духовного звання, опинившись перед фактом матеріальної незабезпеченості, повертаються до своїх”. Навіть на початку 1930-х рр., коли становище духовенства було вкрай складним і навіть небезпечним, „зреченці” поверталися до церковної праці. Тільки за 1931 р. до УПЦ прийняли 81 священнодіяча, тоді як відійшло від цієї церкви 47 осіб⁸². При цьому, зауважував митрополит УПЦ І.Павловський, „були повернення до Церкви, але разом з тим були й нові зречення, хоч і проходили вони в більшості спокійно, просто відходили від священнослужіння й праці в церкві, відходили не тільки священники, а відійшов від праці і єпископ Володимир Дахівський”.

Отже, мотиви зречення сану духовенством були різними: матеріальна скрута, утиски економічного характеру, обмеження політичних прав і свобод, необхідність облаштування себе і родини, потреба у фізичному виживанні, небезпека маргіналізації, розчарування у церкві, щирсерда зміна переконань тощо. Ми можемо лише висувати певні версії щодо того чи іншого факту зречення, але справжні причини та мотивація дій залишаються невідомими. Так, у заяві колишнього священника села Анастасіївки Одеської округи І.Вербицького (грудень 1923 р.) зазначалося: „По закінченні Одеської духовної семінарії, будучи за переконаннями атеїстом, у силу обставин, що склалися, був змушений стати священником і пробув на цій посаді 38 років”. 60-річний заявник намагався пояснити таке тривале священнослужіння тим, що

„виховання дітей і відсутність сприятливих обставин для облищення опостилої посади заставило 38 років тягнути лямку в якості священика, яку ненавидів усією душею...”⁸³.

Зазначаючи сприятливість обставин і підкреслюючи свої симпатії до антирелігійного руху, автор писав: „Як старий священик, маючи досвід і знання щодо усіх хитрощів, до яких вдається духовенство для підтримання свого авторитету і сіяння в дитячій народній душі релігійних дитячих казочок, я вирішив, щоб принести користь народу в умовах нового політичного і економічного життя, полишити посаду священика, ...і просити надати мені посаду в центрі мракобісся у м.Києві, де служать мої діти і де з вигодою для антирелігійної справи я міг би читати лекції на антирелігійні теми” У цій же заяві священик подає і доволі цікаву, як з огляду на його колишній сан, так і з урахуванням часу написання документа (1923 рік), пропозицію: „Пропоную вкрай необхідний захід – заснування при Народних Інститутах кафедри атеїзму для підготовки озброєних знаннями борців за визволення народу від релігійних забобонів...”⁸⁴. Далі він просить призначити його на таку кафедру атеїзму в Київський ІНО (інститут народної освіти)!

Вивчення цієї заяви, послужного списку священика дає підстави стверджувати, що, враховуючи перебіг подій суспільно-політичного життя УСРР, ситуацію в церкві, відчуваючи перші досить жорстокі наслідки дії „Закону про відокремлення церкви від держави”, маючи семеро дітей, вочевидь терплячи матеріальну скруту, колишній священнослужитель приймає рішення про зречення сану закономірно. Адже колишній вельми заслужений духовний діяч і в нових історичних умовах не міг залишатися на маргінесі, прагнучи в подальшому мати суспільне визнання і приносити користь людям. Проте причини могли бути й тривіальніше... Як пише В.Липківський, „...безмірно тяжкі умови праці на селі могли привести до зречення і чесних працівників”⁸⁵.

Полтавське відділення ДПУ повідомляло в 1925 р.: „ У Решетилівці диякон полишає свою службу, маючи намір зайнятись хліборобством через відсутність доходів”⁸⁶. Протоієрей Куп'янського повіту в заяві, поданій на ім'я екзарха всієї України архієпископа Костянтина, так пояснює причини залишення парафії і виходу в „заштат”: „...нестерпні знущання місцевої влади, глум над церковними цінностями, непомірне оподаткування і встановлення нереальних термінів сплати податку, грубощі і свавілля у ставленні до служителя культу представників влади, безпідставні звинувачення у контрреволюційній діяльності, заборона виконання треб, виселення з квартири, голод”. З великим бодем протоієрей писав про зневажливо-блюзнірське ставлення частини

населення до священнослужителя. Так, під час здійснення молебню, проходячи повз школу, протоієрей чув, як йому вслід кричали: „Ей, піп Гапон, водолаз, патлатий чорт, ти й досі тут вештаєшся, пора давно вбити”. Часто учні жбурляли в спину каміння, а представники органів влади навіть плювали в обличчя, вживаючи нецензурні слова. Аналогічно чинили комсомольці. Зацькований священник вирішив покинути парафію й тікати світ за очі⁸⁷.

Безперечно, серед причини зречення сану були гоніння на служителів культу та репресії і, відповідно, зрозумілим виглядало прагнення духовенства забезпечити собі елементарне фізичне виживання. „З метою ізоляції осіб, причетних до контрреволюційних виступів” 6 вересня 1922 р. ВУЦВК видав аналогічний російському закону від 10 серпня декрет про адміністративне заслання (з України на територію РСФРР). Цей захід (термін його не повинен був тривати більше трьох років) проводився за узгодженням президії ВУЦВК і ВЦВКО⁸⁸. Інструкція НКВС УСРР від 5 листопада 1922 року уточнювала порядок адмінзаслання. Розглядом цих справ займалася Особлива комісія при НКВС на чолі з головою наркомату і за участю представників НКВС і НКЮ.

Різка зросла роль позасудових органів. З 1923 р. існувала Судова комісія Об'єднаного держуправління (ОДПУ), яка мала право застосовувати всі заходи покарання (діяла до 1934 р.). Відповідно лише 1922 р. ОДПУ заарештувало, ув'язнило і відправило на заслання близько половини єпископів РПЦ. До середини року відбувся 231 судовий процес за сфабрикованими справами в ході вилучення церковних цінностей. На лаві підсудних єпископів опинилися 732 чоловіки, багатьом із них було винесено смертні вироки⁸⁹. До кінця 1924 р. у в'язницях і на засланні перебувало щонайменше 66 архієреїв (майже половина російського єпископату)⁹⁰. Дедалі зростала кількість священнодіячів, котрі звинувачувалися за статтею 54¹⁰ Кримінального кодексу УСРР (в редакції 1927 р.), яка передбачала відповідальність за пропаганду і агітацію, що полягала в заклик до підриву або повалення радянської влади чи до вчинення окремих контрреволюційних злочинів, а також розповсюдження, виготовлення або зберігання літератури того самого змісту⁹¹. Так, згідно з цією статтею священники могли бути позбавлені волі лише за виконання релігійних обрядів⁹². Починаючи з 1929 р. основну масу священнослужителів засуджували за звинуваченнями в пропаганді та агітації проти колективізації.

У лютому 1930 р. ОДПУ наказало вислати в північні краї десятки тисяч куркулів, до яких зараховували також „активних членів церковних рад, усякого роду релігійних, сектантських громад і груп”⁹³. Серед

засуджених священників було чимало й таких, котрих позбавляли волі за несплату податків. У 1930-1933 рр. духовенство засуджувалося до десяти років за антирадянську агітацію⁹⁴. Лише в лютому 1931 р. в Одесі заарештували понад 30 священників. Масового характеру набули арешти священнослужителів 1935 р. Так, у Полтаві тоді були засуджені і заслані в табори протоієреї О.Калинський, І.Богдановський, Г.Громницький, І.Левицький. У Києві взяли під арешт і закатували протоієреїв Б.Саврасова, Никодима, Трифілля, Дмитрія. У Переяславській в'язниці загинув протоієрей М.Стеценко. 1936 р. при спробі організувати втечу були схоплені, катовані і розстріляні протоієреї А.Ксенофонов і М.Будніков. Тоді ж заарештували члена Тимчасового Патріаршого Синоду митрополита Одеського Анатолія⁹⁵. До 1939 р. РПЦ як організаційна структура в результаті жорстоких гонінь і відкритого терору була практично розгромлена. Із приблизно 37 тис. православних храмів усіх течій, що діяли на початку 1930 р. в СРСР, формально відкритими залишалися 8302, у тому числі в Україні – 3903, в РСФРР – 3617. Однак реально діючими була незначна частина з цього числа, оскільки наслідком масових репресій стала гостра нестача духовенства. Наприклад, в Україні в 1936 р. із 4487 незакритих молитовних будівель діяли тільки 1116⁹⁶.

На жаль, брак архівних джерел не дає можливості відтворити кількість священнослужителів наприкінці 1930-х рр. Відомо лише, що влітку 1939 р. в Патріаршій Церкві залишалось тільки чотири правлячих архієреї: митрополити Сергій (Страгородський) і Олексій (Симансенський), архієпископи Миколай (Ярушевич) і Сергій (Воскресенський). На території радянської України тоді не було жодного єпископа (на захоплених радянськими військами західноукраїнських землях восени 1939 р. їх було п'ять).

Як же ставилося населення до священнослужителів в умовах радянської дійсності? Адже в дореволюційній Росії священник був учителем віри, виконавцем треб, правителем парафії, зберігачем коштовностей, смотрителем церковних будівель. Окрім того, священникові доручалися численні обов'язки світського характеру, у тому числі й нотаріальні функції: ведення метричних книг, видача витягів з документів з церковною печаткою тощо. В радянській державі зміна ролі духівника мала вплинути й на перегляд ставлення до нього з боку громадян. У більшості публікацій (навіть останнього часу) йдеться переважно про підтримку духовенства, яке зазнавало гонінь та утисків від більшовицької влади. На нашу думку, ця проблема потребує більш детального вивчення з огляду на ряд позицій.

По-перше, треба розкрити роль священнослужителів у контексті реформаційних рухів у церкві в пореволюційний час.

По-друге, варто взяти до уваги міжцерковну боротьбу та її вплив на суспільство, з чого випливало ставлення населення до духовенства.

По-третє, політика радянської влади щодо релігії і церкви переживала еволюцію, в залежності від якої перебувало ставлення до духовенства з боку населення.

По-четверте, суспільство переживало диференціацію, становлення нової соціальної структури, чим зумовлені сприйняття чи несприйняття населенням церкви і духовенства, вибір життєвого шляху самими служителями культу: бути маргіналом, виконуючи функцію служіння Богу, чи відійти від нього, прийнявши правила гри нової влади.

По-п'яте, слід ураховувати соціальні процеси, які тоді вирували як у місті, так і в селі, впливаючи на те, як населення ставилося до священників.

По-шосте, мали вплив моральні якості кожного священнослужителя в кожному окремому випадку.

По-сьоме, ставлення до діячів Церкви залежало від темпів утвердження марксистсько-ленінської ідеології, успішності процесу „формування нової людини”.

Спробуємо окреслити частину з названих проблем.

Зокрема, реформаційні рухи в церкві мали одним із наслідків появу великої кількості православних релігійних об'єднань, ставлення з боку влади до яких було неоднаковим. Це викликало певну нестабільність серед самого духовенства: частина священнослужителів у залежності від зміни ситуації переходила з однієї течії до іншої, залучаючи до цих процесів і свої парафії. Так, у звіті Катеринославського губ ліквідкому (лютий 1924 р.) повідомлялося: якщо раніше спостерігався перехід „обновленців до тихоновців”, то в лютому позначився деякий перелом у зворотний бік і масовий перехід до тихонівців призупинився. Такі „коливання”, вочевидь, були доволі частими явищами, оскільки далі в документі зазначалося: „Становище обновленців однак не можна вважати міцним і цілком гарантованим від повторного „відпадиння” духовенства і віруючих⁹⁷. В іншому документі знаходимо підтвердження частой зміни орієнтації духовенства на релігійні течії⁹⁸. Ці процеси мали наслідком розгортання між церковної ворожнечі із залученням населення. Наприклад, у Кременчуцькому окрузі „спостерігалась посилена травля з боку старого духовенства (екзархівів) ідей „Живої Церкви”. ...Представники старої церкви намагаються шляхом агітації довести, що керівники „Живої церкви” провокатори, таємні агенти Радянської влади, ДПУ тощо⁹⁹. У доповіді

Полтавського губвідділу ДПУ наголошувалося: „Характерним для настроїв сільських верств є ...зменшення впливу духовенства у зв'язку з постійними розколами у церкві”¹⁰⁰, „немає тієї віри у хрест, священнослужителів, як було раніш...”¹⁰¹.

Іноді боротьба між представниками різних релігійних угруповань закінчувалася навіть кривавими жорстокими зіткненнями духовенства¹⁰². Відповідно між церковна ворожнеча впливала і на ставлення парафій до того чи іншого священнослужителя з протилежного табору. Так, перебуваючи на Донеччині в місті Ново-Слов'янську, під час служби Божої на новий рік єпископ УАПЦ П.Ромодан одержав від прихильників екзархічної течії записку досить образливого змісту (у тексті збережено орфографію): „Єпископу Петру Скажи пожалуста хто тебе просив до нас негодяй ти старий як ти сміг нас називати злодеями нечиста ти сила забирай свого Михайла й убирайся пид три чорти а то ми тебе як зафатим то ти огленися та де Макар Тилята пасе ти приїхав до нас переучувати як богу молитися видки ля ти вискочив самозванець окаянный само свят ти проклятий забирай нашого сапожника и убайрайс пид три чорті й непогань нашу церкву анафема прокля”¹⁰³.

Відношення до особи священика часто визначало ставлення чи симпатії до тієї чи іншої релігійної течії. Це особливо було важливим чинником у боротьбі за приходи в умовах міжцерковної боротьби. Так, кандидат на кафедрі Подільського архієпископа „поводився гордовито, сухо й допускав викрики, прикази і т.ін.”, у с.Накадівці при всьому зібранні під час молитов перед вратами зробив у різкій формі зауваження церковному старості; там же у довгій промові робив зауваження хоріві. Все це „викликало таке заворушення серед селян, що трудно передати, – повідомлялося в доповідній записці (14 вересня 1922 р.) до ВПЦР. – Селяни найбільше ставили такі запитання: „А нащо ж ми перед цим вигнали Амвросія (старий єпископ) [представника екзархічної течії – А.К.]? А це такий є український єпископ?”¹⁰⁴. Ще більше відсторонення викликали манери, зовнішній вигляд та стиль спілкування єпископа. Зокрема, селяни не розуміли промов, які склалися з виразів на кшталт: „вони розгубили свій принциповий багаж”, „я викликав архієпископа Пилипа на диспут”, „я приймаю цей хліб, як символ духовного єднання”, тим більше, що „архієпископ свідомо старається свою мову відрізняти від місцевої говірки і надавати їй вигляд якоїсь дуже вченої, з незрозумілими під час наголосами”¹⁰⁵.

Представники самої церкви відзначали, що духовенство „хворіло інертністю, кволістю, вимаганням великих прав і несвідомістю та невиконанням своїх обов'язків”¹⁰⁶. Серед нього помічалися розшару-

вання¹⁰⁷, відсутність внутрішнього зв'язку, зростання невдоволення частими переміщеннями¹⁰⁸. Не сприяли посиленню авторитету священників розбрат між ними в умовах міжцерковної боротьби¹⁰⁹, і, відповідно, чвари серед духовенства, котрі викликали серед селянства негативне ставлення до церкви взагалі¹¹⁰. Крім того, в 1920-х роках помічалось „наростання незадоволення сільського духовенства міським (керівним)”¹¹¹, але цей аспект варто було б дослідити детальніше.

Ще більше ускладнювали ситуацію процеси в самій церкві. Так, у листі з Черкас до Всеукраїнської Православної Церковної Ради (1925 р.) зазначалося: „Помічається в Українській Церкві класовий розподіл. Парафія поділяється на аристократію та охлократію, на багатих та пролетарів. Таким чином, мимоволі утворюються ненормальні взаємовідносини між парафіянами. Скрізь проглядає диктатура єпископа. Помічається зневага і братерське поводження зо своїми меншими співробітниками – дияконами та іншими”¹¹².

Липовецька Округова Церковна Рада також констатувала, що життя церковне в цьому регіоні „боліє від зловживання наших священнодіячів”, як приклад, йшлося про прагнення голови Ради до того, „аби його думки, хоч і не відповідні, проводились в життя: його думка повинна була бути для всіх законом, хто подумав висловитись проти його думки, той вважався, що йде проти справи”. На основі аналізу документа приходимо до ще одного досить цікавого і несподіваного висновку: діяльність Компартії в частини населення і навіть духовенства, як це не парадоксально, викликала певні симпатії, а саме її централізованість, ієрархічність підпорядкування, рішучість і чіткість виконання тощо. На одному із засідань округової церковної ради священник Усатюк сказав, що не слід слухати кожного, бо до добра не дійде, а треба працювати по зразку компартії”¹¹³.

Досить часто вплив священнослужителя був надзвичайно сильним, і влада, боячись посилення релігійної течії, не допускала таких діячів до „важливих стратегічних пунктів”. Наприклад, великим авторитетом користувався священник екзархістської течії Кривусев, який, за повідомленням Полтавського губадмінвідділу, впливав не лише на свою общину, але й на всі існуючі довкола Кременчука¹¹⁴. Авторитет священника сприяв поширенню тієї чи іншої релігійної течії. Наприклад, у той час, коли документи фіксували досить байдуже ставлення віруючих до автокефалістів на Полтавщині в цілому, в Зінківському районі спостерігалось значне поширення автокефального руху внаслідок діяльності священнодіяла Белкіна¹¹⁵. У ряді звітів з місць до ЦК КП(б)У надходила інформація, що „піп, як керівник церкви, на селі часто користується більшим авторитетом, ніж сільрада, культосвітні

заклади та ін.¹¹⁶, у той же час досить часто голова сільради ніякого впливу і авторитету на селі не мав¹¹⁷.

Непоодинокими були випадки обрання священнослужителів до сільських рад¹¹⁸. Під впливом священнодіяча в селі Адамівці Криворізького району навіть розпалася і припинила своє існування комсомольська організація¹¹⁹. Тому не випадково при посиленні тиску з боку держави на церкву і духовенство населення в більшості випадків ставало на захист своїх священників, часто вдаючись навіть до самосуду над кривдниками. Так, голову райвиконкому було побито за те, що він викликав священника з церкви під час служби. На Білоцерківщині селяни вимагали повернення священника і самосуду над головою сільради¹²⁰. Вимагаючи повернення священника в селі Поруєвці Проскурівської округи, населення почало бити активістів населеного пункту¹²¹. У Шепетівській окрузі до відділу ДПУ надійшла заява за 73 підписами мешканців села Семітів з вимогою звільнення священника і дяка; у разі відмови, - зазначалося в документі, - буде заарештовано весь актив села як заручників¹²². Можна стверджувати, що, всупереч законоположенням органів радянської влади і репресій щодо духовенства, місце священника в повсякденному житті переважно сільського населення протягом 1920-х рр. передусім визначала традиція достатньо шанобливого ставлення до священника. Однак, дедалі масштабніший розвиток будівництва нового суспільства мав вплив і на перегляд ставлення населення до церкви і служителів культу.

Саме духовенство в умовах радянської дійсності 20-30-х рр. минулого сторіччя опинилося перед необхідністю вирішувати доволі непрості завдання, зокрема, стосовно визначення свого місця в соціальній структурі, забезпечення функціонування парафій, боротьби за маси в протистоянні з комуністичною ідеологією, позиції щодо перебігу внутрішньої церковної боротьби, забезпечення елементарного фізичного існування тощо. Попри загальну трагічність долі служителів культу періоду 1920-1930-х рр., на нашу думку, потребує досі подальшого дослідження диференційована характеристика стану, місця, ролі священнослужителів окремих православних конфесій з огляду на складність і неоднозначність становища в самій церкві, особливо в контексті їх взаємин з державою.

¹ Єфіменко Г. Історія України 1920-1930-х рр.: проблема методології досліджень // Матеріали У конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. Част.2. – Чернівці: Рута, 2004. – С.364.

-
-
- ² Єленський В.Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990). – К.: б.в., 1991. – 72 с.; Пащенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917-1930 роки. – Полтава: б.в., 2004. – 335 с.; Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст.. – К.: б.в., 1993. – 188 с.; Пащенко В.О. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20-30-х років. – К.: б.в., 1994. – 249 с.; Силантьєв В.И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы. – Харьков: Харьковский гос. политехн. ун-т, 1998. – 232 с. та ін.
- ³ Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А.Колодного і Б.Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С. 100.
- ⁴ Сухоплюєв І. Відокремлення церкви від держави. Збірник законоположень СРСР і УСРР, інструкцій, обіжників і пояснень наркомвнусправ УСРР. З передмовою комісара внутрішніх справ В.А.Балицького. – Харків: Юридичне вид-во Наркомюсту УСРР, 1929. – С. 102-103.
- ⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України). – Ф.Р.5. – Оп.2. – Спр.190. – Арк. 51-51 зв.
- ⁶ Ігнатюк Д. До характеристики релігійних рухів на Україні // Безвірник. – 1928. - №1. – С. 67-77.
- ⁷ Там само. – С. 74.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Против религии. – М.-Л.: Госуд. издат-во, 1929. – С. 17.
- ¹⁰ Ігнатюк Д. Назв. праця. – С. 77.
- ¹¹ Липківський В. Відродження церкви в Україні. 1917-1930. – Торонто: Укр. вид-во „Добра книжка”. З друкарні оо. Василіан, 1959. – С. 136.
- ¹² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 20. – Спр.1846. – Арк. 4.
- ¹³ Липківський В. Назв. праця. – С. 144.
- ¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 120. – Арк. 3 зв.
- ¹⁵ Там само. – Ф.1. – Оп. 6. – Спр. 212. – Арк. 7.
- ¹⁶ Там само. – Арк. 6.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 17-18.
- ¹⁸ Там само. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1.
- ¹⁹ Преловська І. Організація навчальних закладів УАПЦ в Києві у 1920-х роках // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 7. (Український археографічний збірник. – Т.10). – К.-Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2002. – С. 108.
- ²⁰ Там само. – С. 109.
- ²¹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 тт., 5 кн. – Репр. відтворення вид. 1961 р. – К.: Либідь, 1998. – Т.4: (ХХ ст.). – Ч.1. – С. 244.
- ²² Липківський В. Назв. праця. – С. 111.
- ²³ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 6. – Спр. 212. – Арк. 7; Оп. 7. – Спр. 174. – Арк. 7.
- ²⁴ Там само. – Оп. 6. – Спр. 218. – Арк. 213.
- ²⁵ Там само. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 500. – Арк. 5-5 зв.

-
- ²⁶ Державний архів Полтавської області (далі: ДАПО). – ФП 9032. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 91.
- ²⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.12. – Арк. 5.
- ²⁸ Силантьев В.И. Назв. праця. – С.178.
- ²⁹ ЦДАВО України. – Ф.8. – Оп.1. – Спр.1216. – Арк. 121.
- ³⁰ Збірник узаконень УСРР (далі: ЗУ УСРР). – 1922. - №49. – Арт. 729.
- ³¹ ЦДАВО України. – Ф.3984. – Оп.1. – Спр.226. – Арк. 48.
- ³² Там само. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.212. – Арк. 18; Оп.7. – Спр.174. – Арк. 18.
- ³³ Поспеловский Д. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. – М.: Библейско-Богословский институт св. Апостола Андрея, 1996. – С. 270.
- ³⁴ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.179. – Арк. 269.
- ³⁵ Там само. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.218. – Арк. 138-138 зв.
- ³⁶ ДАПО. – ФП 9032. – Оп.1. – Спр.81. – Арк. 133, 144; Спр.146. – Арк.91.
- ³⁷ Панкратьев А.С. Релігійний фронт Полтавщини в наші дні (Дослідження антирелігійного відділу Полтавського Державного Музею) // Безвірник. – 1932. – №17-18. – С.13
- ³⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2112. – Арк. 91.
- ³⁹ Поспеловский Д. Назв. праця. – С. 269.
- ⁴⁰ Там само. – С. 269-270.
- ⁴¹ Гидулянов П.В. Отделение церкви от государства. Полный сборник декретов РСФСР и СССР, инструкций, циркуляров и т.д. с разъяснениями У отдела НКЮста РСФСР / Под ред. П.А.Красикова. – Изд. 2-е. – М.: Юридическое изд-во НКЮста РСФСР, 1924. – С.163.
- ⁴² Податкове управління Наркомфіну УСРР відповідними обіжниками від 26 лютого (№686) і 8 квітня (№4221374) 1924 року роз'яснювало місцевим фінансовим органам, що до служителів релігійних культів зараховуються лише ті особи, котрі входять до складу причтів і особисто здійснюють обряди культів, як, наприклад, єпископи, священики, диякони, равіни, мули і т.д. Інші ж особи, що проживають на доходи від того чи іншого обслуговування храмів, але не здійснюють обрядів, наприклад, псаломщики, кантори, проскурники, півчі, кістори та ін. до служителів релігійних культів не належать // Гидулянов П.В. Назв. праця. – С.158.
- ⁴³ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.178. – Арк. 24.
- ⁴⁴ Там само. – Оп.6. – Спр.218. – Арк. 185-186.
- ⁴⁵ Там само. – Оп.7. – Спр.186. – Арк. 66-66 зв.
- ⁴⁶ Там само. – Спр. 179. – Арк. 37.
- ⁴⁷ Там само. – Арк. 30, 37.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 30.
- ⁴⁹ Там само. – Арк. 37-37 зв.
- ⁵⁰ Там само. – Арк. 37 зв.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Там само. – Оп.9. – Спр.12. – Арк. 52, 57, 58, 60, 64, 65, 66 та ін.
- ⁵³ Там само. – Арк. 35-35 зв.

-
- ⁵⁴ Там само. – Оп.6. – Спр.218. – Арк. 117; Оп.7. – Спр.177. – Арк. 30-30 зв.; Спр.186. – Арк. 60-60 зв. та ін.
- ⁵⁵ Там само. – Оп.7. – Спр.178. – Арк. 136 зв.
- ⁵⁶ Там само. – Ф.Р.5. – Оп.2. – Спр.196. – Арк. 35.
- ⁵⁷ Там само. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.172. – Арк. 136 зв.
- ⁵⁸ Форостюк О. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917-1941 роках. – Луганськ: РВВ ЛІВС, 2000. – С.123.
- ⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.216.- Арк. 7.
- ⁶⁰ Там само. – Спр.218. – Арк. 267.
- ⁶¹ Там само. – Спр.172. – Арк. 31, 117, 186 та ін.
- ⁶² Там само. – Оп.7. – Спр.180. – Арк. 117.
- ⁶³ Поспеловский Д. Тоталитаризм и вероисповедание. – М.: Библейско-Богословский институт св. Апостола Андрея, 2003. – С.363; Його ж: Русская Православная Церковь в XX веке. – М.: Изд-во «Республика», 1995. – С.159.
- ⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.218. – Арк. 117.
- ⁶⁵ Там само. – Оп.7. – Спр.172. – Арк. 136 зв.
- ⁶⁶ Там само. – Спр. 177. – Арк. 62-63 зв.
- ⁶⁷ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки К.: б.в., 1999. – С.265.
- ⁶⁸ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.218.- Арк. 144, 254.
- ⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.172. – Арк. 27, 47, 140, 213; Спр.177. – Арк. 32.
- ⁷⁰ Там само. – Спр.179. – Арк. 268-269 зв.; Спр.171. – Арк. 19; Спр.172. – Арк. 237.
- ⁷¹ Там само. – Оп.6. – Спр.216. – Арк. 7; Спр.217. – Арк. 320; Оп.7. – Спр.177. – Арк. 29-29 зв.
- ⁷² Там само. – Оп.6. – Спр.218. – Арк. 1; Оп.7. – Спр.172. – Арк. 236.
- ⁷³ Там само. – Оп.7. – Спр.177. – Арк. 30-30 зв.
- ⁷⁴ Там само. – Спр.171. – Арк. 22.
- ⁷⁵ Против религии. – М.-Л.: Госуд. изд-во, 1929. – С.16.
- ⁷⁶ ЦДАВО України.- Ф.Р.5. – Оп.2. – Спр.193. – Арк. 88 зв.; 113.
- ⁷⁷ Там само. – Арк. 89.
- ⁷⁸ Мартирологія Українських церков: У 4-х т. – Т1. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і Олександр Воронин. – Торонто-Балтимор: Укр.. вид-во „Смолоскип” ім. В.Симоненка, 1987. – С.1031.
- ⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф.Р.5. – Оп.1. – Спр. 2191. – Арк. 11.
- ⁸⁰ Там само. – Арк. 18.
- ⁸¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.28. – Арк. 164.
- ⁸² ЦДАВО України. – Ф.Р.5. – Оп.2. – Спр.196. – Арк. 93.
- ⁸³ Там само. – Ф.2. – Оп.3. – Спр.1142. – Арк. 3.
- ⁸⁴ Там само. – Арк. 4.
- ⁸⁵ Липківський В. Назв. праця. – С.149.
- ⁸⁶ ДАПО. – Ф.Р.1503. – Оп.2. – Спр.55. – Арк. 289.
- ⁸⁷ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.172. – Арк. 103-103 зв.

-
- ⁸⁸ ЗУ УСРР. – 1922. - №39. – Арт. 586.
- ⁸⁹ Цыпин В. История Русской Церкви. 1917-1997. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – С.90.
- ⁹⁰ Там само. – С.116.
- ⁹¹ Кримінальний кодекс Української СРР 1927 року. Особлива частина // Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / За ред. В.Т.Маляренка. – К.: Юрінком, 1997. – С.24.
- ⁹² ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.171. – Арк. 83-84.
- ⁹³ Приказ Объединенного государственного политического управления № 14/21 от 2 февраля 1930 г. // Реабілітація репресованих... – С.69-71.
- ⁹⁴ Форостюк О. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917-1941 роках. – Луганськ: РВВ ЛІВС, 2000. – С.131.
- ⁹⁵ Цыпин В. Назв. праця. – С. 196, 207-209.
- ⁹⁶ Религиозные организации в СССР: накануне и в годы Великой Отечественной войны (1938-1943 гг.) / Публ. М.И.Одинцова // Отечественные архивы. – 1995. - №2. – С.44-45.
- ⁹⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр.1846. – Арк. 3-4.
- ⁹⁸ ЦДАВО України. – Ф.Р.5. – Оп.2. – Спр.196. – Арк. 4.
- ⁹⁹ ДАПО. – ФП. 9032. – Оп.1. – Спр.81. – Арк. 115 зв.
- ¹⁰⁰ Там само. – Спр.112. – Арк. 4.
- ¹⁰¹ Там само. – Спр.146. – Арк. 87-88.
- ¹⁰² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1846. – Арк. 13 зв.
- ¹⁰³ ЦДАВО України. – Ф.Р.5. – Оп.2. – Спр.233. – Арк. 188.
- ¹⁰⁴ Там само. – Ф.3984. – Оп.1. – Спр.362. – Арк. 6 зв.-7.
- ¹⁰⁵ Там само.
- ¹⁰⁶ Там само. – Спр. 500. – Арк. 5 зв.
- ¹⁰⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 2006. – Арк. 87.
- ¹⁰⁸ Там само. – Спр. 1846. – Арк. 6.
- ¹⁰⁹ Там само. – Спр. 2112. – Арк. 93; Спр.1846. – Арк. 13 зв.
- ¹¹⁰ Там само. – Ф.1. – Оп.7. – Спр. 31. – Арк. 110.
- ¹¹¹ ЦДАВО України. – Ф.Р.5. – Оп.2. – Спр.196. – Арк. 54.
- ¹¹² Там само. – Ф.3984. – Оп.3. – Спр. 253. – Арк. 17 зв.
- ¹¹³ Там само. – Спр. 345. – Арк. 8.
- ¹¹⁴ Там само. – Ф.Р.5. – Оп.2. – Спр. 235. – Арк. 65.
- ¹¹⁵ ДАПО. – ФП. 9032. – Оп.1. – Спр. 146. – Арк. 72.
- ¹¹⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 2112. – Арк. 91.
- ¹¹⁷ ДАПО. – ФП. 9032. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 39.
- ¹¹⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.3195. – Арк. 45; Спр.2112. – Арк. 91.
- ¹¹⁹ ЦДАВО України. – Ф.Р.5. – Оп.2. – Спр. 190. – Арк. 272.
- ¹²⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 2006. – Арк. 87 зв.; Спр. 3195. – Арк. 15, 125, 130
- ¹²¹ Там само. – Арк. 15. 125.
- ¹²² Там само. – Арк. 29.